

велика інформаційна надсистема християнської релігійної творчості, про що саме і як саме вона намагається до нас, нащадків, промовляти.

Висновки. Отже, з огляду на вищевказане, можна зробити висновок, що творчість теологічно допускає відповідність мети і причини, результату й мотиву, втілення й ідеї, задуму Божого й вільної людської волі. Краса продукту релігійної творчості при психосеміотичному аналізі також приймається до уваги, однак вона залишається все ж таки за кадром: нам потрібен смисл.

1. Богоявленская Д. Б. Психология творческих способностей / Д. Б. Богоявленская. – М. : Академия, 2002. – 337 с.
2. Вдовина Г. В. Язык неочевидного. Учения о знаках в схоластике XVII в. / Г. В. Вдовина. – М. : Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2009. – 648 с.
3. Дьяченко Г. Полный церковно-славянский словарь / Григорий Дьяченко. – М. : Издательский отдел Московского Патриархата, 1993. – 1159 с.; Керн К. Антропология св. Григория Паламы / Киприан Керн, архим. – Париж : YMCA-Press, 1950. – 197 с.
4. Кіричевська Е. В. Понятійно-категоріальний аналіз проблеми дослідження психологічного аспекту творчого сприймання релігійної інформації / Е. В. Кіричевська // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К. : Фенікс, 2012. – Т. XII. Психологія творчості. – Вип. 14. – С. 174–181.
5. Маль Э. Религиозное искусство XIII века во Франции / Э. Маль. – М. : Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2008. – 552 с.
6. Моляко В. А. Психология творческой деятельности / В. А. Моляко. – К. : Рад. школа, 1970. – С. 5–6.
7. Моляко В. А. Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности / В. А. Моляко // Вопросы психологии. – 1994. – № 5. – С. 86–95.
8. Моляко В. О. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / В. О. Моляко, О. Л. Музика. – Житомир : Рута, 2006. – 320 с.
9. Хартр Д. Красота бесконечного: эстетика христианской истины (Современное богословие) / Д. Хартр. – М. : Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2010. – 673 с.
10. Яус Г. Р. Досвід естетичного сприйняття і літературна герменевтика / Г. Р. Яус. – К. : Основи, 2011. – 622 с.

УДК 159.9.018

Віктор Куліш

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ТА РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ «ДУХОВНІСТЬ» У СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

У статті розглянуто сучасні теоретико-методологічні підходи до вивчення поняття «духовність» у сучасній психології. Обґрунтовано значущість даної тематики для сучасних соціально-економічних умов. Проаналізовано зміст останніх досліджень, присвячених проблемі духовності. Визначено проблеми та перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: *духовність, духовний розвиток, саморозвиток, саморегуляція, самовизначення, буття, самоактуалізація, самореалізація.*

The current method-theoretic approaches to the concept of spiritual development in present psychological science are analyzed. The value of this research area for present socio-economic

conditions is based. The content of the recent researches, which are devoted to the problem of spiritual development are analyzed. The problems and prospects of further researches are defined.

Keywords: *spirituality, spiritual development, self-development, self-regulation, self-determination, existence, self-actualization, self-realization.*

Постановка проблеми. Проблема духовності завжди займала розуми великих учених різних поколінь. Вона залишається в центрі уваги представників науки й сьогодні. Тему духовності можна віднести до однієї з найбільш актуальних тем у всі часи, оскільки в ній розглядаються сутнісні основи людини. Інтерес до проблеми духовності в останні роки викликаний, з одного боку, збільшенням значенням «людського фактора», а з іншого – великими соціальними змінами, зміною стереотипів життя, активним проявом життєвого прагматизму людей, зниженням соціальної значущості праці у великої кількості молоді, наростанням індивідуалістичних орієнтацій, кризи ідентичності тощо [1–3]. У зв'язку із цим багато вчених підкреслюють, що в науці потрібно здійснити системний перегляд філософських, психологічних, соціально-педагогічних основ сучасних гуманітарних практик з точки зору їх здатності формувати та виховувати «власне людське в людині» [8].

Аналіз останніх досліджень. Проблема духовності була об'єктом роздумів таких дослідників, як А.Адлер, С.Аверинцев, А.Асмолов, М.Бердяєв, Б.Братусь, Л.Буєва, Ю.В'яземський, С.Гроф, П.Єршов, А.Зеліченко, М.Каган, В.Кемєров, Р.Лівшиць, Г.Райх, К.Роджерс, П.Симонов, В.Стрелков, В.Соловйов, С.Франк, В.Франкл та ін.

Проблемою визначення поняття «духовність» у вітчизняній психології займалися такі вчені, як І.Бех, Г.Балл, М.Боришевський, І.Зязюн, О.Киричук, Ж.Маценко, М.Піщулін, Е.Помиткін, М.Савчин.

У своїх наукових роздумах М.Й.Боришевський підкреслював, що духовність є багатовимірною системою, складовими якої є утворення у структурі свідомості та самосвідомості особистості, в яких віддзеркалюються її найактуальніші морально релевантні потреби, інтереси, погляди, ставлення до навколишньої дійсності, до інших людей, до себе самої, що стали суб'єктивно значимими регуляторами активності [1, с.27].

На сучасному етапі проблемою духовності займаються вчені Є.Барбіна, І.Бех, О.Вишневський, Н.Волошина, І.Зязюн, Н.Кічук, Т.Люріна, Г.Сагач, С.Соловейчик, К.Чорна та інші.

Багато вчених указують у своїх роздумах лише на один якийсь аспект або сторону духовності. Таку однобічність можна пояснити наявністю в науці великої кількості визначень поняття «духовність» і складністю його операціоналізації. Проте загалом така обставина не зменшує значимості феномена духовності, а навпаки, дозволяє виявити певні умови, чинники, психологічні механізми, які можуть бути сприятливими для розвитку такої важливої для людини категорії, як духовність.

Духовність не відноситься до понять, що мають закріплений категоріальний статус у психологічних словниках та енциклопедіях, хоча її використання в психології представлене достатньо широко. Не дивлячись на значну кількість

робіт, присвячених цьому феномену, до цих пір залишається гостро дискусійним питання – чи може духовність відноситися до проблем психології, або її вивчення має бути адекватне тільки філософським, теологічним, етичним підходам.

Метою статті є теоретичний аналіз визначення поняття «духовність» у сучасній психології.

Виклад основного матеріалу. Специфічність духовності як явища одночасно об'єктивної й суб'єктивної реальності часто породжує суперечність і крайнощі в розумінні її справжньої суті. При великому інтересі до поняття «духовність» дослідники виділяють різні сторони цієї категорії та по-різному її оцінюють. Так, В.Франкл увів у психологію уявлення про духовність як один з базових «екзистенціалів» людського буття, пов'язуючи її з іншими аспектами життя. Він указував на три виміри, або рівні, людини, які співвідносяться з різними ступенями еволюції. Перший рівень – біологічний, тілесний; ним обмежується існування рослинного світу. У тваринному світі до нього додається другий рівень – психологічний, душевний. У людини надбудовується над попередніми рівнями третій, духовний, або ноетичний, рівень, який В.Франкл пов'язував насамперед з орієнтацією на смисли і стверджував, що людина інтегрує всі три рівні функціонування [11].

Термін «духовний» у широкому значенні пов'язаний з внутрішнім станом людини. У цьому контексті «духовне» відображає не тільки ті переживання, які традиційно вважаються релігійними, а те, що торкається сприйняття та пізнання, усю людську активність і всі функції, у яких загальний підсумок – володіння цінностями, більш високими, ніж загальноприйняті – такі як етичні, естетичні, героїчні, гуманістичні та альтруїстичні.

Гуманістичний підхід до людини і її розвитку передбачає, що уявлення про реальну живу людину не зводиться до того, що вона – проста сукупність психічних і фізіологічних функцій, людина існує як унікальне «Я», як інтегральна єдність тілесного, душевного й духовного досвіду.

На думку В.І.Слободчикова, духовність відноситься до родових визначень людського способу життя. Дух є те, що пов'язує окремого індивіда, суб'єкта психічної діяльності, особистість людини з усім людським родом у всьому розвороті його культурного та історичного буття. Духовність надає сенс життя окремій людині, у ній людина шукає й знаходить відповіді на питання: навіщо вона живе, яке її призначення в житті, що є добро і зло, істина й омана, красиве та потворне тощо. Як спосіб, як образ буття в цілому, духовність відкриває людині доступ до любові, совісті й почуття обов'язку, до права, правосвідомості й державності, до мистецтва й художньої краси, до очевидності та науки. Тільки духовність може вказати людині, що є насправді головне й найцінніше в її житті, за що варто жити, за що варто нести жертви [9].

Духовне буття починається й існує там, де починається звільнення людини від усякої поглиненості, від окупації чужою і, головне, власною самістю. Тому свобода є модальне (фактично інструментальне), а не предметно-змістовне визначення духовного буття людини; вона є сила, енергія пориву в самовизначенні до кращого й вищого. Дух є любов до якості й воля до досконалості в усіх

сферах життя. І тому саме духовне буття можна визначити й описати лише в його значенні для нас і його дії на нас, але не в тому або іншому змісті людської культури самому собою [9].

В.О.Знаков, розмірковуючи про духовність, робить акцент на активності суб'єкта та вважає, що духовність суб'єкта є результатом його засвоєння загальнолюдських цінностей, духовної культури. З цієї позиції дух являє собою об'єктивне явище, обов'язково припускає, потенційно містить у собі активність суб'єкта. Активність спрямована на опредмечування ідеї, формування значень, що визначають семантичне поле культури, духовний досвід людства [2].

Важливим джерелом духовності суб'єкта є етичні норми, на які він орієнтується в повсякденному житті (у тому числі зумовлені не тільки його уявленням про належне, моральне ставлення до іншої людини, але й практичними, утилітарними міркуваннями). В етичних, естетичних та інших нормах закріплені вищі зразки людської культури, і якщо суб'єкт засвоює, переживає їх як внутрішньо обов'язкові зразки поведінки, то він долучається до вищих духовних цінностей буття. Духовне багатство людини зростає, коли закріплені в суспільних нормах духовні цінності стають невід'ємною частиною його духовного світу, суб'єктивної реальності [2].

При розгляді поняття «духовність» у психології найбільш поширеним є аксіологічний підхід, у якому духовність бачиться в утвердженні вищих моральних цінностей, розглядається в контексті проблем особистісних цінностей і життєвих пріоритетів. При цьому духовність як якість особистості виражається в пріоритеті або, щонайменше, високому ранзі духовних цінностей у системі загальних цінностей індивіда. Духовні цінності – це цінності, які визначаються духовними потребами. Оцінка предметів, учинків або подій з позиції цих цінностей виключає їх оцінювання з прагматичної точки зору.

В аксіології вищих духовних цінностей особливо виокремлюють істину, добро та красу. А.Маслоу відносить їх до цінностей буття, які не можуть бути зведені або виведені з інших духовних цінностей, але проявляються в них. Ці цінності лежать в основі пізнавальної, моральної та естетичної оцінок предметів і явищ світу, відповідно під кутом зору співвідношення істинності й хибності, корисності та шкоди, прекрасного й потворного. Духовні цінності принципово не ранжуються між собою, вони не ієрархічні стосовно одна одної, що пояснює можливість вільного вибору, пріоритету однієї з них без обов'язкового заперечення чи протиставлення інших. Тим самим, істотною ознакою духовності можна назвати альтернативність [6]. Пріоритет духовних цінностей буде виражатися в тому, що вони окреслюють межі, за які індивід не дозволяє собі вийти при реалізації прагматичних і вітальних цінностей. Найважливіший момент формування та розвитку духовних цінностей у морально-рефлексивній свідомості, що пізнає й розуміє світ суб'єкта – поява в нього почуття «внутрішньої, особистісної свободи», «свободи як духовного стану». Розвиток духовності як самореалізації особистості неможливо без почуття свободи. «Духовність – це здатність переводити зовнішнє буття у внутрішній всесвіт особистості на етичній основі, здатність створювати той внутрішній світ, завдяки якому

реалізується свобода людини від жорсткої залежності перед ситуаціями, що постійно змінюються» [6].

У роботі А.Я.Канапацького духовність визначається як сутнісна межа людини, що зумовлює його буття і що затверджує людину в його «онтологічній істинності» [3]. Узагальнюючи представлені в психологічній літературі визначення духовності, автор характеризує її як складно організаційну, цілісну й відкриту систему, що само розвивається, представлену соціально-психологічними утвореннями, соціальною активністю, здібностями та потребами, душевними й інтелектуальними станами, орієнтацією на рішення смислових проблем, прагненням до вищого ідеалу і сфери трансцендентного.

Згідно з думкою Канапацького, духовні властивості особи зв'язані, як зі свідомістю, так і з несвідомою сферою. Так, совість і любов, що змістовно входять у тезаурус індивідуалізованих цінностей духовності, кореняться в інтуїтивних глибинах несвідомого, а не у сфері розсудливо-раціонального. Духовність – це стійке за суттю, рухомо-динамічне за характером, нелінійне за системною організацією ієрархічного взаємовпливу та зв'язків усіх елементів духовної реальності, ідеально-сміслова освіта, здатна справляти в людині особисті враження та перетворення [3].

В основі робіт Т.А.Флоренської лежить уявлення про людину як істоту, що володіє не тільки особистісним «Я», яке актуалізоване в повсякденній самосвідомості й детерміноване об'єктивними обставинами, але й потенційним духовним «Я», яке не піддається тиску обставин і яке, будучи витіснене зі свідомості людини, виявляє своє існування в проявах совісті. Внутрішній діалог особистісного й духовного «Я», дозволяє людині реалізовувати свободу й долати рамки негативної причинно-наслідкової детермінації [10].

Д.О.Леонтьєв пропонує розглядати духовність як вищий рівень людської саморегуляції, що властива зрілій особистості. У моделі особистості вчений описує шість видів логіки поведінки людини: логіка задоволення потреб, логіка реагування на стимул, логіка схильності, логіка соціальної нормативності, логіка сенсу або життєвої необхідності та логіка вільного вибору. Заснована на духовності, дія відповідає останнім двом видам логіки поведінки [4].

У цьому аспекті духовність тісно пов'язана із самодетермінацією. Наявність пріоритету духовних цінностей в індивіда недостатня для того, щоб стверджувати, що ця людина є високо духовною. Важливо, щоб людина поводи́ла себе у відповідності із цими цінностями навіть у найскладніших обставинах. Тому варто досліджувати особистісний потенціал, який розуміється як «інтегральна системна характеристика індивідуально-психологічних особливостей особистості, що лежить в основі її здатності виходити із стійких внутрішніх критеріїв та орієнтирів у своїй життєдіяльності і зберігати стабільність діяльності та смислових орієнтацій на тлі тисків і мінливих зовнішніх умов» [4]. Це здатність людини виявляти себе як особистість, виступати автономним саморегулюючим суб'єктом активності. На думку Д.О.Леонтьєва, основою духовності є наявність і пріоритет духовних цінностей, утілення яких залежить від високого особистісного потенціалу.

Д.О.Леонтьєв підкреслює, що заснована на духовності дія, по-перше, завжди являє собою вчинок. Пояснення його завжди вимагає врахування більш широких контекстів, залучення таких пояснювальних принципів, які знаходяться далеко за межами ситуації і завдяки цьому дозволяють людині долати ситуаційну обумовленість поведінки. Адже весь той тиск, якому ми схильні піддаватися, локалізований у конкретній ситуації. Тому саме за межами ситуації людина може знайти якусь опору, щоб цьому тиску протистояти [4].

По-друге, поняття духовності відноситься до поведінки, що спричиняється не потребами, а цінностями. Ці дві основні групи джерел мотивації людини виконують одну й ту саму функцію в мотивації поведінки, але мають різні структурні особливості, різні механізми. Потреби складаються на основі взаємовідносин людини зі світом «один на один». Цінності, навпаки, індивід завоює як член різних соціальних груп – від сім'ї до людства в цілому, у функціонуванні яких він включений. Як суб'єкт цінностей, людина ніколи не є самотньою, вона завжди взаємодіє зі світом через цінності, проявляючи себе не як ізольована особистість, а як представник певних груп. Потреби штовхають людину із середини, цінності, навпаки, притягують її ззовні [4].

Духовна людина орієнтується на інтегральні цінності людства, тобто духовність у самому першому наближенні виступає як один з базових «екзистенціалів» зрілої особистості поряд зі свободою і відповідальністю. Вимір духовності відкривається в міру особистісного становлення й дозрівання. Суть цього способу існування полягає у виході за межі ієрархії вузько особистісних потреб у простір, де орієнтирами для самовизначення слугує широкий спектр загальнолюдських і трансцендентних духовних цінностей [4].

У сучасній психології духовність розглядається як ідеал і як реальний феномен. Ідеали важливі саме тому, що вони співвідносяться з реальністю й розкривають перспективу руху з тієї точки, в якій людина знаходиться в цей момент свого життя. «Особистість – це не природний об'єкт, це те, що людина в процесі індивідуального розвитку сама з себе робить. ...Особистість – це глобальна психічна функція прогресивного оволодіння власною поведінкою та внесення нових вищих закономірностей в процеси взаємодії зі світом» [8].

Про реальну духовність можна говорити тоді, коли особистість не зупиняється в обраних раз і назавжди смислах і цінностях, а залишає їх відкритими для розвитку й діалогу з іншими смислами та цінностями.

Духовність являє собою інтеграцію багатьох смислотворчих цінностей особистості, що зумовлюють реалізацію творчих здібностей. Духовність особистості та її самореалізація є діалектично зумовленими категоріями, які знаходять своє втілення в процесі пошуку, набуття і здійснення особистістю своїх основних життєвих потреб у самоактуалізації та самоствердженні. Духовність особистості може розглядатися як основоположний чинник можливості здійснення реалізації особистістю себе, своїх здібностей і потенцій у різних формах соціальної активності. Таким чином, витоки духовності необхідно шукати у факті соціальної сутності людини, у протиставленні і єдності суспільного та особистого інтересів.

Н.В.Мар'ясова розглядає духовність як принцип саморозвитку та само-реалізації людини, як звернення до вищих ціннісних інстанцій конструювання особистості. Розвиток і самореалізація духовного Я суб'єкта починається тоді, коли він усвідомлює необхідність визначення для себе того, як він повинен розуміти загальнолюдські цінності – істину, добро, красу [5].

Більшість дослідників погоджується з тим, що основна функція духовності – забезпечення гармонійних стосунків людей у соціумі. Під психологічними відносинами, згідно з В.Н.М'ясищевим, можна розуміти цілісну систему індивідуальних, вибіркових, свідомих зв'язків особистості з різними сторонами дійсності. Ця система впливає з усієї історії розвитку людини, вона висловлює її особистий досвід і внутрішньо визначає її дії, переживання [7].

Одним з напрямів пошуку коренів духовності є спроби аналізу взаємодії вершин самосвідомості суб'єкта й глибинних шарів його психіки (особистісного несвідомого та архетипів колективного несвідомого). Не дивно, що як один з емпіричних методів осягнення духовності пропонується діалог людини з потаємними глибинами своєї душі, які направляють її до добра, удосконалення і сприяють тому, щоб земні створіння почули голос вічності [9].

Висновки

Таким чином, у науковій психології існує декілька точок зору щодо того, як слід розуміти духовність. Однак описані підходи до поняття духовності при всьому їх розмаїтті дозволяють виокремити спільні характеристики, наявні у всіх вищерозглянутих визначеннях цього феномена.

Духовність, як вища підструктура людини, виконує системотворну функцію у формуванні цілісності психічного світу особистості, виконує роль регулятора поведінки й діяльності людини, її взаємин з іншими людьми. Найважливішими психологічними характеристиками духовності є цінності й ціннісні орієнтації, відповідальність за свої вчинки й поведінку.

У сучасній психології духовність визначається як сутнісна риса людини, що визначає її буття. Духовність – це стійке за суттю, рухливо-динамічне за характером і нелінійне за системою організацією ієрархічних взаємовпливів і зв'язків усіх елементів духовної реальності ідеально-смысловое утворення, здатне виробляти в людині особистісні ефекти й перетворення.

1. Боришевський М. Й. Духовність особистості: соціально-психологічна сутність, детермінанти становлення та розвитку / М. Й. Боришевський // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / [за ред. С. Д. Максименка]. – К., 2007. – Т. IX. – С. 25–32.
2. Знаков В. В. Духовность человека в зеркале психологического знания и религиозной веры / В. В. Знаков // Вопросы психологии. – 1998. – № 3. – С. 104–114.
3. Канапацкий А. Л. Онтологическая истинность духовности : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук / А. Л. Канапацкий. – Уфа, 2004. – 20 с.
4. Леонтьев Д. А. Духовность, саморегуляция и ценности / Д. А. Леонтьев // Гуманитарные проблемы современной психологии. Изв. Таганрогского гос. радиотехн. ун-та. 2005. – № 7. – С. 16–21.
5. Марьясова Н. В. Психология духовности: учебно-методическое пособие / Н. В. Марьясова. – Комсомольск-на-Амуре, 2003. – 137 с.
6. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу. – М. : Смысл, 1999. – 424 с.

7. Мясичев В. Н. Психология отношений / В. Н. Мясичев. – М. : МПСИ, 2004. – 356 с.
8. Помиткін Е. О. Психология духовного розвитку особистості / Е. О. Помиткін. – К. : Ніка-Центр, 2005. – 280 с.
9. Слободчиков В. И. Реальность субъективного духа / В. И. Слободчиков // Психология личности в трудах отечественных психологов : хрестоматия. – 2-е изд. – С. Пб. : Питер, 2009. – 423 с.
10. Флоренская Т. А. Диалог в практической психологии / Т. А. Флоренская. – М. : Ин-т психологии АН СССР, 1991. – 244 с.
11. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 367 с.

УДК 159.953

Оксана Люсова

РОЛЬ ДУХОВНОСТІ В СУБ'ЄКТИВНОМУ БЛАГОПОЛУЧЧІ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ

Стаття присвячена дослідженню чинників суб'єктивного благополуччя в літньому віці, зв'язків суб'єктивного благополуччя літніх людей з їх духовністю. Здійснена спроба виділити чинники суб'єктивного благополуччя, заявлена проблема розробки психологічних умов розвитку суб'єктивного благополуччя для людей «третього віку».

Ключові слова: суб'єктивне благополуччя, суб'єктивність, літній вік, цінності, задоволеність життям.

The article investigates the factors of subjective well-being in old age, subjective well-being of older connection with their spirituality. An attempt was made to identify factors of subjective well-being, declared the problem of developing psychological conditions for the development of subjective well-being for the people of the «third age».

Keywords: subjective well-being, subjectivity, old age, values, life satisfaction.

Процеси модернізації постіндустріального суспільства принесли ряд змін, які мали істотний вплив на життєдіяльність літніх людей: наукові досягнення у сфері медицини привели до збільшення тривалості життя людини; в умовах урбанізації сталося руйнування традицій спільного проживання різних поколінь однієї сім'ї; науково-технічний прогрес і автоматизація виробництва знизили актуальність професійного досвіду працівників старшого покоління.

Таким чином, модернізація, з одного боку, збільшила тривалість життя людей у літньому віці, з іншого – швидко знецінює минулий професійний досвід, знання та вміння людей у старшому віці, їх праця стає менш затребуваною. Саме ця обставина виявляється вирішальною при сприйнятті людьми свого життя в цілому й оцінці його якості.

Соціальний статус людини в літньому віці зовсім не однозначний. Нестійке економічне становище, низький рівень заробітної плати й пенсії, явища ейджизму (дискримінації за старістю), криза похилого віку є важливими умовами, які необхідно враховувати при характеристиці похилого віку. Різку зміну звичного способу життя багато не переносять, смерть незабаром після виходу на пенсію – досить поширене явище, особливо серед чоловіків. Таким чином,